

О.О. Драч

Київський університет імені Бориса Грінченка

КРИМЧАНКИ НА ШЛЯХУ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.: НЕПРОСТЕ ПОВСЯКДЕННЯ

Підвищення освітнього рівня населення України, розвиток університетської освіти висуваються сьогодні до ряду державних пріоритетів. Історичні надбання та суспільна практика переконливо підтверджують важливість ґрунтовних спеціальних знань як запоруки подальшої професіоналізації та соціальної реалізації молоді. Актуальним завданням науковців стає переосмислення історичного досвіду жіночої освіти та виховання задля пошуку прийняттого для сьогодення концепту розподілу та співвідношення соціальних ролей обох статей на всіх рівнях.

Сучасний етап розвитку української історичної науки характеризується значним дослідницьким інтересом до минулого вищої жіночої освіти. Значною активністю у вивченні теми вирізняються науковці Харкова, Києва та Одеси – міст, де діяли вищі жіночі навчальні заклади. Зокрема, багато зусиль доклали вчені для з'ясування особливостей їх функціонування в Одесі [1–3]. Певний етап дослідження діяльності Одеських вищих жіночих курсів (далі – ВЖК) підсумувала дисертаційна праця О.В. Мельника. Проте сформульовані автором положення інколи мають суперечливий характер. Так, дослідник констатує «переважання на курсах заможних осіб міщанського звання» і разом з тим зазначає, що «благодійні внески підтримували багатьох слухачок» [4, с. 9, 10].

Київські дослідники також активно вивчають жіночу освіту регіону. Історії становлення жіночих навчальних закладів у Києві присвячена кандидатська дисертація В.В. Вірченко, яка покладена в основу монографії з теми [5, 6]. Позитивним аспектом роботи є систематизація значного за обсягом фактологічного матеріалу щодо початкової, середньої та вищої жіночої освіти в Києві. Наукові студії К.А. Кобченко безпосередньо пов'язані з історією Київських ВЖК [7–10]. Її розвідки свідчать про застосування нового методологічного інструментарію соціокультурної історії та гендерного підходу до аналізу освітніх процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Однак через регіональний характер вивчення дослідниця не змогла виявити глибинні чинники окремих явищ. Наприклад, пояснюючи причини вибуття курсисток, вона констатувала: «Не всі могли дозволити собі платну чотирирічну вищу освіту, не підтверджену жодними правами» [11]. Натомість факти доводять, що і після визнання правового становища жінок із вищою освітою чисельність випускниць таких закладів суттєво не зросла.

Постійну зацікавленість темою освіти, виховання та соціального статусу жінки в добу модерного часу демонструють дисертанти. У вітчизняній історіографії чимало таких кваліфікаційних праць так чи інакше пов'язано з фемінологічним складником [12–13]. Проте більша частина з них є кандидатськими дослідженнями, де проблеми вищої жіночої школи інколи тільки згадуються. У подібних роботах з історії студентського загалу в Російській імперії питанням навчального життя та побуту курсисток не приділялася увага [14–16]. Отже, маємо констатувати, що, незважаючи на значну кількість праць, питання повсякденного буття курсисток вищої жіночої школи не достатньо висвітлено у вітчизняній історіографії.

Метою даної статті є з'ясування умов та реконструкція обставин повсякденного буття кримчанок під час здобуття вищої освіти у другій половині ХІХ ст.

Відчуття молоді в момент осмислення реалізації мрії про навчання на ВЖК можна визначити як побоювання повірити у власне щастя. Охоплені сумбурним потоком почуттів радості, щастя, страху, гордості, курсистки поспішали до навчального закладу. Перебування в академічному закладі та новому місті викликало сильні враження в недосвідченій провінційній молоді, якій складно було на перших порах призвичаїтися до нових умов. Особливо непросто давалася «петербурзька самостійність». Поглинули та приголомшили враження перших днів юну провінціалку із Керчі Юлію Фаусек, якій виповнилося тільки 17 років: лекції, студентки, розмови, книжки, столичні вулиці та оточуючі люди. Захоплення столицею змінювалося самотністю в чужому найманому помешканні, що породжувала ностальгію за рідним домом, за малою батьківщиною, й за морем зокрема. Як згадувала Ю. Фаусек: «Санкт-Петербург – величезне незнайоме місто стискало кам'яними будинками, ніби лецатами» [17, арк. 1].

Проте трудові навчальні будні, де основним було відвідування занять, допомагали подолати негативні емоційні переживання. «З побожністю сиділа і слухала славетну професуру», – так характеризувала свій настрій курсистка Санкт-Петербурзьких курсів Н. Суровцова [18, с. 40]. Першокурсниці відразу відчували академічність вищої школи, де навчальні заняття різнилися зі шкільною системою. Курсистки мали самостійно розпоряджатися власним часом, вчитися мислити, розуміти, а не зачувати все готове та відоме. Систематичне відвідування навчального закладу багатьом приносило задоволення, адже перед енергійною молоддю відкривався науковий кругозір. Переважна більшість (близько 90 %) столичних курсисток визнала відвідування лекцій корисним і необхідним.

Більшість курсисток у спогадах відзначила завчасний прихід на заняття. З 9 год. ранку з усіх кінців міста у проливний дощ та жорстокі морози поспішало до приміщення курсів молоде жіноче товариство [19, с. 636]. Певний час у закладах проводилися заняття у вечірні години в орендованих приміщеннях. Так, на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах до середини 80-х років XIX ст. лекції читали у дві зміни через нестачу приміщень: з 9 до 16 год. для фізико-математичного відділення, опісля – для історико-філологічного [17, арк. 15]. Великий контингент молоді, що бажала слухати лекції окремих столичних професорів (Платонова, Введенського, Сперанського), змушував курсисток займати місця за кілька годин до початку. На перервах у навчальних закладах ділилися враженнями від лекцій професорів, деякими захоплювалися, інших критикували.

Зазвичай курсистки організовували товариські гуртки, учасниці яких разом навчалися та спілкувалися, готувалися до семінарів, опрацьовували літературу, надавали один одному допомогу. Для невпевнених у собі, особливо першокурсниць та дівчат із домашньою освітою, входження до однієї з таких мікрогруп давало відчуття колективізму, упевненості, сприяло виявленню та реалізації власного потенціалу. Проте, слід зазначити, навчальна адаптація та включення до товариських гуртків відбувалися досить складно. Курсистки різнилися соціальним походженням та матеріальним достатком, а отже, рівнем шкільної підготовки, виховання, ціннісними орієнтирами, звичаями та манерою поведінки.

Майже на всіх вищих жіночих курсах діяли гуртки курсисток, що займалися літографуванням та публікацією лекцій професорів. Видавали їх слухачки власним коштом. Процедура була такою: одна з курсисток записувала лекції, дві-три звіряли, редагували. Потім слухачка з каліграфічним почерком переписувала все гектографічними чорнилами та віддавала друкувати на гектографі. Кількість екземплярів таких посібників залежала від чисельності замовників. Зазвичай курс лекцій, опублікований у такий спосіб, коштував 1,5–2 крб. Зокрема, під час навчання на IV курсі Санкт-Петербурзьких ВЖК кримчанка Ю. Фаусек була зайнята підготовкою до друку лекцій з зоології для першокурсниць [17, арк. 108].

Разом з тим тривала підготовка до занять, нерідко до глибокої ночі, відбивалася на здоров'ї курсисток, які непоодинокі мали виснажений вигляд, що, звісно, турбувало їхніх батьків, і небезпідставно. Частими були випадки, як, наприклад, з О. де Клап'є та її подругою, у яких почали зникати сили, з'явилися безсоння, стомленість, жар вечорами. Коли лікарі виявили в дівчат туберкульоз, то батьки негайно повезли їх на лікування, і подруги-«бестужевки» вже ніколи не повернулися до Петербурга та навчального закладу [20, с. 21].

Перед екзаменами відчувалося особливе нервове напруження, одним із приводів до чого ставала несплата незможними курсистками за навчання, оскільки вони позбавлялися права складати іспити. Буденністю на цей час для них ставали пошуки грошей, клопоти та радість, якщо вчасно вдавалося дістати потрібну суму. В іншому разі курсистка вибувала з навчального закладу. Все частіше

зверталися до товариств допомоги слухачкам: «Краще не годуйте, тільки внесіть плату за курси; як-небудь проживу, тільки б закінчити» [21].

Піонерки нової школи, курсистки старанно готувалися до іспитів, щоб достойно виглядати на фоні студентів. Сама підготовка до іспитів (1–3 дні на кожний) у реальному житті виявлялася досить нудною: усамітнення з книжками, майже цілодобове навчання, відсутність живого спілкування, відмова в розвагах. Такий ритм виснажував молодь морально, накопичувалася втома, окремі втрачали впевненість. У частини слухачок загострювалися хронічні захворювання, посилювалася туга за рідною домівкою. Зокрема, у К. Антонович під час навчання в Санкт-Петербурзі навесні починалася «ностальгія за сонячною Україною» [22, с. 76].

Успішне складання першої екзаменаційної сесії надавало не тільки відчуття щастя, радості від повернення додому, а й суттєво підвищувало дівочу самооцінку. «Здавалася собі такою розумною, як ніколи, і звисока поглядала на батьків», – через багато років так оцінила свою поведінку Н. Суровцова [18, с. 44]. Роз'їжджалася із Санкт-Петербурга по своїх домівках молодь у спеціальних вагонах III класу, пристосованих для сну, які пускали на залізниці для студентів навесні та восени. Під час дводенної дороги до України почувалися щасливими, співали пісень. Із закінченням першого навчального року в омріяних закладах майже зникала ностальгія за «малою батьківщиною». Уже з другого курсу радо чекали на зустріч із товаришами по навчанню, входили в життя, повне праці і науки.

Студентська молодь у вищих навчальних закладах брала активну участь у громадському житті. Такі чинники, як відірваність від рідного дому, бідність значної частини молоді, визначали необхідність в інституції, яка б надавала слухачці моральну та матеріальну підтримку. Зазвичай в університетах діяли земляцтва, які об'єднували групи студентів-земляків. Така форма самоорганізації молоді започаткувалася також на вищих жіночих курсах. Кожне земляцтво обирало свого старосту та створювало касу взаємодопомоги. Керчанка Ю. Фаусек стала членом Таврійського земляцтва столичних курсів, але, як критично зауважила в спогадах, «бездіяльним членом». За її інформацією, «українське земляцтво 80-х років XIX ст. на Санкт-Петербурзьких ВЖК вирізнялося націоналізмом, на вечірки одягали національні костюми та говорили українською» [17, арк. 100].

Важливо, на наш погляд, розглянути питання про дотримання навчальної дисципліни курсистками та взаємовідносини із викладачами. Уже серед перших слухачок Київських ВЖК сформувалася дієва більшість, що стежила за порядком у закладі і запобігала будь-яким відхиленням. За роки навчання Ю. Фаусек (початок 80-х років XIX ст.) на Санкт-Петербурзьких ВЖК відбулося лише одне заворушення курсисток, які дізналися, що одна з «товарок» (так називали колег-курсисток) шпигувала і доносила адміністрації. Бойкотом покарали кількох слухачок та викладача, лекції якого декілька місяців не відвідували всім курсом, за легковажні розмови про сокурсниць [17, арк. 89, 106]. Загалом на ВЖК у 1870–1880 рр. панувала атмосфера поваги та вдячності до професорів за їхнє сприяння в розвитку вищої жіночої освіти.

Перейдемо до розгляду побуту курсисток. Оскільки ВЖК діяли в губернських та столичних містах, то дівчата, що приїздили з бажанням навчатися, найперше мали передбачити, де зупинитися. Зазвичай спочатку притулок надавали родичі, близькі друзі родини, подруги чи знайомі. Так, Ю. Фаусек, яка прибула на навчання до Санкт-Петербургу, мала в кишені конверт з адресою знайомої матері, де планувала зупинитися.

Залагодивши всі формальності вступу до омріяного закладу, провінціалки стикалися з проблемою пошуку постійного місця проживання під час навчання. Контингент курсисток ВЖК налічував значну кількість іногородніх. Зокрема, на Санкт-Петербурзьких ВЖК курсистки з українських губерній становили 12–16%. Під час навчання на ВЖК приїжджі курсистки зазвичай жили в родичів, на приватних квартирах чи в мебльованих кімнатах. Знайти кімнату для проживання в Санкт-Петербурзі було нескладно: навколо вищих навчальних закладів на воротах кожного будинку висіло багато оголошень з пропозиціями. Проте для одинокої молодої жінки знайти кімнату в порядній родині було важко. Необізнані дівчата змушені були винаймати кімнати в мебльованих квартирах, що утримували старі чиновниці, розбагатілі кухарки, з якими навіть порядні чоловіки не хотіли мати справу. Найчастіше в кімнатах такого типу було одне вікно у двір, затхле повітря та кислий запах. Хазяйки приватних квартир не охоче здавали їх курсисткам, уважаючи, що від них більше клопоту – «товчуться на кухні та приймають молодих людей» [17, арк. 5-6].

Головним критерієм пошуку місця проживання для слухачки був розмір її щомісячного бюджету. Витрати на оренду кімнати входили до ряду обов'язкових і мали певну межу мінімуму. За

обмежених коштів виходом для курсисток ставало проживання удвох-утрьох у кімнаті зазвичай на верхніх поверхах. Наприклад, кримчанка Ю. Фаусек усі роки навчання на Санкт-Петербурзьких ВЖК розраховувала лише на власні кошти, тому на першому курсі винаймала кімнату вдвох, а в наступні роки втрьох зі співмешканками. Утім, жалість у Юлії викликали не власні умови проживання, а обставини життя в столиці курсистки К. Рудинської, доньки бідного сільського дячка із Чернігівщини, яка на батьківські гроші могла дозволити собі винаймати тільки куток за перегородкою в кімнаті бідного чоботаря [17, арк. 3, 9, 109].

Як свідчать документи, досить складно було незаможній слухачці знайти в Санкт-Петербурзі таке приміщення, де вона могла присвячувати свій час тільки навчальним заняттям, усамітнівшись від решти побутових клопотів. Умови проживання, без сумніву, не забезпечували весь необхідний комфорт слухачкам під час навчання на ВЖК, оскільки обмежені в коштах, вони винаймали доступне житло. Досліджуючи побутові умови столичних курсисток, установлено, що наймані помешкання мали багато недоліків. Досить типовими були нарікання молоді на галас, холод, вологість, відсутність світла, незручність розташування. Загалом обстановка дівочих учнівських кімнат справляла враження ділового затишку: мініатюрна кімнатка з одним вікном, просте ліжко з ширмами, диван, оббитий дешевим ситцем, круглий стіл. Де тільки можливо, розміщувалися книжки, лекції, зошити, записи. На стіні у простій рамці зазвичай висів портрет улюбленого письменника [19, с. 637]. Прикметною ознакою кімнат курсисток була приємна чистота.

Отже, важливим складником повсякдення курсистки вищої школи була вдала організація власного проживання протягом всього терміну навчання. Проблемність чи невдалість вирішення цього питання безпосередньо впливали на продуктивність навчальних занять та часто призводили до залишення закладу.

Найпершою умовою для забезпечення нормального проживання молоді під час навчання була наявність коштів. Наприклад, у 80-х роках XIX ст. бюджет курсистки коливався в межах 15–30 крб., але були й дівчата з меншими достатками, які «перебували» за рахунок товаришок [17, арк. 10]. Можна стверджувати, що умови проживання та побуту під час навчання на ВЖК безпосередньо залежали від рівня забезпеченості курсисток. Фактично, повсякденні реалії більшості визначалися наявністю грошей у гаманці.

Курсистки, окрім плати за оренду помешкання, мали другу обов'язкову статтю кошторисних витрат, а саме харчування. При аналізі витрат курсисток підтверджується загальний закон: чим забезпеченіше людина, тим меншу частку її бюджету поглинають щоденні витрати і тим більше залишається на решту менш необхідних витрат. Якби обмежені кошти не витрчала бідна слухачка на наймання квартири, на їжу вона витрчала ще менше, керуючись принципом, що, вочевидь, без квартири обійтися неможливо, а з життям упроголодь можна якось миритися.

При ВЖК для слухачок організовувалися їдальні. Найперший такий заклад харчування відкрили на Санкт-Петербурзьких курсах за сприяння Товариства для надання коштів. Діяв він за принципом учнівської самоорганізації, де вся робота покладалася на курсисток. Єдиною найманою особою в їдальні, праця якої оплачувалася, була кухарка. Мінімізація витрат дозволяла суттєво здешевити вартість харчування курсисток. Для малозабезпечених слухачок відкриття їдальні стало справжнім спасінням, оскільки поїсти можна було за будь-які кошти. Як згадувала одна з таких, Ю. Фаусек, «їжа була свіжа та смачна, хліб можна було брати безкоштовно, без будь-яких обмежень. Суп коштував 10 коп., каша з маслом – 5 коп.» [17, арк. 10-11]. У кінці XIX ст. ціни на харчування в курсовій їдальні коливалися в таких межах: обід із двох блюд коштував 7 крб. 50 коп. на місяць, обід з трьох блюд та сніданок – 13 крб. 50 коп., сніданок із чаєм – 4 крб. 50 коп. [23, с. 25].

Бюджет курсистки зазвичай не був сталим, залежав від багатьох таких життєвих обставин, як наявність власних коштів, рівень забезпеченості родини, стан здоров'я слухачки та батьків, взаємовідносини з ними тощо. Нерідко слухачками ставали недосвідчені, наївні дівчата, сповнені надій та ідеалів, які вступали на ВЖК безпорадними, розніженими вихованням і матеріально незабезпеченими. Як згадувала Ю. Фаусек, по прибутті з Керчі до Санкт-Петербурга в кишені було тільки 50 крб., накопичених уроками, та жодних перспектив попереду.

Щоб виявити джерела формування бюджету слухачок, звернемося до матеріалів анкетування та висновків адміністрації закладів. Основну частину коштів курсисток становили гроші, надіслані з дому. Серед столичних курсисток у 1885–86 н. р. на кошти рідних існувало 88,7 %, на допомоги від навчального закладу – 5,4 %, завдяки особистим заробіткам – 5 %, решта проживала за рахунок

різних надходжень [24, арк. 91]. На Київських ВЖК близько половини всіх слухачок навчалося за більш-менш сприятливої матеріальної ситуації, отримуючи допомогу від родин або стипендії від міст чи земств, решта добувала засоби до існування особистою працею.

В умовах відсутності коштів на оплату навчання та проживання більшість молоді вдавалася до пошуку підробітків. Оскільки курсистки вже мали кваліфікацію домашньої вчительки, то найперше вони шукали приватні уроки, які з усіх видів заробітків курсисток були найбільш поширеними – 78,2 %. Практика доводила, що влаштуватися викладати добре оплачуваний урок вдавалося завдяки знайомствам та рекомендаціям. Від використання звичайного способу – публікації оголошення в газетах – застерігали слухачки, які спробували його, тому що для молодих жінок він був досить ризикованим і супроводжувався різними випадковостями та небезпеками [25, с. 478].

Підробітки давали слухачкам додаткові гроші і певним чином полегшували життя. Поєднувати роботу та навчання в повсякденному житті молодим дівчатам давалося непросто. Фатальним виявилось життя за мізерні кошти від батька (5–10 крб на місяць) та викладання уроків для курсистки Надії Ш., співмешканки по кімнаті Ю. Фаусек, – дівчина взимку захворіла на сухоти і померла [17, арк. 3]. Читання приватних уроків, іноді по декілька на день і в різних районах міста, займало майже весь час малозабезпеченої курсистки, залишаючи вільними 3–4 год. протягом дня. Не вистачало часу на товариське спілкування з колегами по навчанню. «Каторжне життя в молоді роки, повна залежність від заробленого шматка», – таким був висновок О. Кравченко, матері однієї зі слухачок столичного закладу, щодо реалій життя бідних курсисток [26, арк. 41]. Підтвердженням його істинності є долі тогочасних незаможних курсисток.

Досить пізно, стомлена уроками з нетямущими учнями з купецької родини, поверталася додому курсистка Санкт-Петербурзьких ВЖК Ю. Фаусек. Для підготовки власних завдань їй залишався тільки ранок до лекцій – з 6 до 8 години [17, арк. 17]. Юлі пощастило отримати місце вчительки в родині службовця Державного банку. Витрачаючи на навчання дітей до 5 год на день, вона гарантовано отримувала 18 крб. на місяць та обід, що вважалося на той час хорошим заробітком. На старших курсах Ю. Фаусек, окрім уроків, заробляла кошти перепискою, у тому числі і кандидатських дисертацій, виготовленням таблиць для курсів та університету, підготовкою кристалографічних форм зі скла [17, арк. 22, 102-103].

Можна стверджувати, що в повсякденні малозабезпеченої слухачки виникав конфлікт інтересів. Жіноча молодь приїздила до вищих навчальних закладів великих міст здобувати ґрунтовні знання, а отже, повинна була концентрувати всі зусилля на цьому. Водночас для того, щоб самостійно існувати під час навчання на вищих жіночих курсах, курсистки повинні були шукати підробітків, що відбирали у них немало життєвих сил і перешкоджали систематичній навчальній діяльності. Унаслідок потерпали навчально-наукові інтереси слухачок, яким доводилося подовжувати термін здобуття омріяної вищої освіти. Окремі, опинившись у такому складному становищі, утрачали сенс її набуття.

Окрім підробітків, варто зазначити, досить традиційним засобом отримання коштів були позики. З аналізу життєвого досвіду курсисток, функціонування різних благодійних інституцій на ВЖК та зауважень дівчат в анкетах стає зрозуміло, що борги у їхньому житті відігравали немалу роль. «Грошей майже завжди бракувало, доводилося боргувати»; «завжди позичаю на поточні потреби»; «жила два місяці на борги, розпозичаю в одних, віддаю іншим, обідаю в борг», – такі звичні примітки курсисток у питальниках [27, с. 70]. Кримчанка Ю. Фаусек у спогадах не приховує, що раділа вдалому поселенню з більш забезпеченими співмешканками, що отримували від батьків 20–25 крб. на місяць, оскільки завжди могла «перехватити в них грошенят» [17, арк. 9]. «Не знаю, чи вистачить сил закінчити курси; жодного літа не відпочивала – служба та уроки з ранку до вечора; заробленого вистачало тільки до Різдва, а там – знову борги», – ділилася проблемами одна з курсисток. Невпевненість у завтрашньому дні відбивалася, ясна річ, на настроях слухачок. Зокрема, як виявило опитування столичної учнівської молоді, чимала частка (66 %) курсисток жіночих навчальних закладів відчувала постійний неспокій, мінливість настрою, що був близьким до песимізму [28, с. 45].

На ВЖК в учнівському колективі були встановлені товариські стосунки. Запропонувати допомогу, підтримати товариша в складний момент життя, позичити кошти, нагодувати вважалося моральним обов'язком. Повсякденне життя курсисток сформувало і нетрадиційні варіанти виживання бідних колег. Про один із таких згадує Н. Суурцова. Як «практичний соціалізм» визначила вона проживання з двома подругами на їх кошти третьої. У такий спосіб, що не був рідкістю, курсистки «бестужевки» підтримували нужденну «товарку», хвору на туберкульоз [18, с. 43].

У процесі навчання відбувалася певна трансформація поглядів курсисток щодо подальшого життя. Як згадувала Ю. Фаусек, вступивши на «Бестужевські» курси, думала, що буде вчителькою в селі чи рідному місті (Керчі), пізніше планувала стати міською вчителькою в столиці. Прикметне, що з віком у курсисток не зникало, а тільки посилювалося прагнення до того чи іншого виду служіння народу. Воно наскрізне проходило через усі плани на майбутнє забезпечених слухачок, для яких турботи про повсякденне існування не були нагальними. Курсистка з дипломом медика мріяла бути земським лікарем чи лікарем у селі, з дипломом юриста – стати земським юристом. Слухачки, які прагнули громадської діяльності, бажали «читати публічні лекції для народу».

Складання випускних іспитів та отримання свідоцтва про закінчення ВЖК спонукало слухачок до роздумів про подальший шлях та конкретних дій із його реалізації. Наприклад, Ю. Фаусек тільки після випуску усвідомила, чому саме хотіла б навчатися. Сумлінну курсистку залишили при кафедрі зоології на Санкт-Петербурзьких ВЖК. Професор Введенський клопотав про посаду хранительки зоологічного кабінету та помічника лаборанта для неї, що давало б певні кошти для життя у столиці та забезпечило цікаву дослідну роботу. Проте реалізувати такі перспективи дівчині не вдалося. Її місце зайняла більш спритна колега. Крах перших планів щодо працевлаштування викликав розчарування у випускниці, але не позбавив енергійності. Юлія стала вчителькою в гімназії М.М. Стоюніної в Санкт-Петербурзі [17, арк. 112].

Слід зазначити, що у другій половині XIX ст. професійну кар'єру вченого змогли реалізувати тільки окремі освічені жінки. Наприклад, С. Переяславцева, успішна випускниця європейського університету, на запрошення Новоросійського товариства природознавців з 1879 р. завідувала біологічною станцією в м. Севастополі. Зазвичай їх наймали на неprestижні «невидимі» посади переписчиць, домашніх секретарів, перекладачок.

Багато випускниць ВЖК віддавало власні сили громадській та благодійній діяльності. Вони ставали опікунами та засновниками шкіл, навчальних майстерень, гуртожитків для працівників, дитячих ясел, шкільних літніх колоній тощо. Ґрунтовні відомості про діяльність таких жінок із вищою освітою можна віднайти у звітах земств, товариств, де вони працювали. Так, випускниця Санкт-Петербурзьких курсів А.А. Машковцева відкрила безкоштовну професійну школу в Сімферополі.

Джерела та література

1. Веселова Т.Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX – нач. XX вв.) / Т.Н. Веселова, О.В. Мельник // Записки исторического факультета. – О., 1995. – Вып. 1. – С. 81-89.
2. Мельник О.В. Деякі аспекти розвитку вищої жіночої освіти в Одесі (1787–1920 рр.) / О.В. Мельник // Вісник соціально-економічних досліджень: Одеський державний економічний університет. – О., 1997. – Вип. 1. – С. 246-251.
3. Мельник О.В. Розвиток системи самопомогі та самоуправління у вищих жіночих навчальних закладах міста Одеси у 1906–1917 рр. / О.В. Мельник // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Сер. Історія. – О., 2007. – Вип. 9. – С. 46-59.
4. Мельник О.В. Становлення та розвиток вищої жіночої освіти в Одесі (1879-1921 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Мельник; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – О., 2009. – 16 с.
5. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Вірченко; Київський нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
6. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) / В.В. Вірченко, А.П. Кочур. – К.–Чернівці: Книги-XXI, 2007. – 196 с.
7. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві / К.А. Кобченко // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 60-67.
8. Кобченко К.А. Вищі жіночі курси в Києві на початку XX століття / К.А. Кобченко // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – 2002. – Вип. 12: Історія. – С. 149-160.
9. Кобченко К.А. Жінки з Наддніпрянської у вищій школі Швейцарії (кінець XIX – початок XX ст.) / К.А. Кобченко // Вісник Львівського університету. – 2005. – Серія історична. Вип. 39-40. – С. 611-627.

10. Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К.А. Кобченко. – К.: «МП Леся», 2007. – 271 с.
11. Кобченко К.А. До історії вищої освіти жінок в Україні в другій половині XIX ст. / К.А. Кобченко // – Режим доступу до журн.: <http://linguistics.kava.kiev.ua/seminar/2008/03/29/seminar>. Удовичка Т. Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні (наприкінці XIX – на початку XX ст.): Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Т. Удовичка; Харківський нац. ун-т. – Х., 2002. – 192 с.
12. Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (друга половина XIX – 1908 р.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.І. Дейнега; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2003. – 20 с.
13. Добровольська В.А. Історія жіночої освіти Півдня України (1901–1910 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Добровольська; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2006. – 19 с.
14. Фартучна Г.В. Студентство міста Києва у суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.В. Фартучна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
15. Кругляк М.Е. Життя та побут студентства під російською Україною другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / М.Е. Кругляк; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.
16. Посохов І.С. Студентська субкультура: становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / І.С. Посохов; Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2011. – 20 с.
17. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ), Ф. 807 Фаусек Ю.И. Ед. хр. № 2. Воспоминания (Бестужевские курсы, работа, встречи). 176 арк.
18. Суровцова Н. Спогади / Н. Суровцова. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 432 с.
19. К-ая Э. Из недавних воспоминаний курсистки / Э. К-ая // Женское образование. – 1886. – № 9. – С. 635-641.
20. Наша дань Бестужевским курсам: Воспоминания бывших бестужевок за рубежом. – Париж, 1971. – 175 с.
21. Александрова В.А. Об обществе вспомоществования учащимся женщинам в Москве // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10–16 декабря 1908 года. – С.Пб., 1909. – С. 181.
22. Антонович К. З моїх споминів / К. Антонович. – Канада, Вінніпег: накладом Української академії наук, 1966. – Ч. 2. – С. 37-80.
23. Акт С.-Петербургских высших женских курсов 12 ноября 1895 года. – С.Пб.: Тип. В.С. Балашева, 1895. – 37 с.
24. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург, Ф. 733, оп. 191, спр. 814. Ч. 2. Сведения о высших женских курсах. 23 марта 1889 – 10 декабря 1890 гг., 389 арк.
25. Столярова Л. Студенческая жизнь русской женщины / Л. Столярова // Русское богатство. – 1885. – № 5-6. – С. 475-495.
26. ВР РНБ. Ф. 601 Половцовы (В.А., М.В., А.В. Половцовы и Е.А. Кравченко) Ед.хр. № 1195. Кравченко Е.А. Дневник. 1861–1897 гг. Петербург. Немчиново, 121 арк.
27. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах / А.А. Кауфман // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С. 63-93.
28. Радин Е.П. Душевное настроение современной учащейся молодежи, по данным Петербургской общестуденческой анкеты 1912 года / Е.П. Радин. – С.Пб.: Изд-ние Н.П. Карбасникова, 1913. – 118 с.